

Shahid Rajaei Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
Semi-Annual Scientific Journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.12, No. 23
Spring & Summer 2023

Journal Homepage: www.orj.sru.ac.ir

The Inference of Avicenna’s Philosophical Rules Regarding “Gender and Practical Intellect”

Narjes Roodgar¹

Abstract

This paper aims to indicate the relation of gender and practical intellect based on Avicenna’s philosophical principles. Different definitions and aspects of practical intellect, along with the definitions of gender and their submission to the rules and problems of Avicenna’s Philosophy, would be regarded as the extension of Sina’s wisdom in the issue of gender. To achieve this purpose the analytical method has been applied and following aspects evaluated: 1. Relation of gender and practical intellect based on principles regarding practical intellect regarding the sustainer of free act; 2. Cooperative states of soul and body in terms of gender and practical intellect 3. The relationship between soul and its faculties and the role of gender in it 4. The process of the formation of behavior with reference to gender 5. Gender and the factors of the perfection of practical intellect 6. Inferring relation of gender and

---

¹.Teacher Assistant, Department of Islamic Philosophy And Mysticism, Al-Mustaf International University, Researcher and Manager of Department of Philosophy and Gender, Women and Family Studies Research Center, University of Religions and Denominations
Narjes_Rodgar@miu.ac.ir

Received: 26/05/2022

Reviewed: 19/09/2022

Revised: 08/03/2023

Accepted: 11/03/2023

practical intellect as perceptive faculty 7. Gender and knowledge related to practical intellect spatially Ethics. Studies show the influence of gender not in a general and absolute way, but in a partial and conditional way on different fields of practical intellect.

Keywords: Gender, Practical intellect, Avicenna's Philosophy, Ethics.

Problem Statement

The issue of gender is considered by Academic, scholars and researchers from different angles. Philosophical, sociological, political, psychological works have dedicated a section for the issue of gender. Islamic philosophy, with its different capacities in the fields of ontology and anthropology, can be a platform for proposing the theory of gender, just as in the western world, theories related to gender have been formed in the context of philosophical schools.

Despite recent efforts in theorizing the issue of gender in the field of Islamic philosophy, the various aspects are not clearly and fully explained. One of the issues regarding Islamic philosophy is the issue of "intellect and gender", which has been more or less considered by Muslim scholars due to its special sensitivities. From Islamic philosophy perspective has been divided into two areas: theoretical intellect and practical intellect. This paper aims to explore the relationship between gender and intellect in Avicenna's philosophy. Muslim philosophers argue that there are rules and theoretical frameworks from which the issue of gender can be deduced. So that, this paper attempts to indicate that principles of Avicenna's philosophy which issues, plans and answers would say in terms of "gender and intellect". The nature of gender and practical intellect, at first, according to Avicenna's philosophy are discussed, then the rules and issues of his philosophy that can be the source of the gender issue would be examined one by one.

Method

In this paper, Avicenna's works on various philosophical issues, especially those related to the soul, have been examined and analyzed. In addition, it attempts to find and analyze those rules and issues based on practical intellect which are related to issue of gender.

i Findings and Results

It cannot be said that Islamic philosophy accompanies the feminist division of sex and gender, but in fact, segregation of sex and gender can be presented in Islamic philosophy, in which sex is only related to physical differences, and gender is a matter of human identity as sum of body and single soul.

Avicenna considers sex differences as purely accidental (not inherent) and excludes its entry into human nature. With this view, if we consider gender to be

derived from the body, i.e., related to physical features, the only thing that can be judged is that gender is not considered as the essences of humans in terms of its relationship with sex.

According to Bū-'Alī, the definite domain of the activity of practical intellect is 1) willing dids, 2) inference of partial perceptions, the relationship between practical intellect and gender is examined under them. According to Bū-'Alī's threefold division of the cooperative states of soul and body, if we consider gender as originating from the body and influent in the soul, it is present in all the three states, of course, according to its share and proportion.

According to Bū-'Alī, the relationship between soul and faculties is fundamental. If we consider gender as the result of vegetative or animal faculty, we can say that soul is the origin of gender. Therefore, due to causal and main-subordinate relationship, between soul and faculties, and due to the consistency of cause and the effect, main and the sub, the materialization of faculties that govern gender cannot mean that gender does not enter the realm of the soul and it should be limited in the realm of the body.

In the behavioral process, according to Bū-'Alī, desire and anger are the factors of actuation. men and women have differences as to desire and anger, which are two effective factors in the process of behavior, according to Famous quotes, they will have different behaviors affected by their gender.

Also, he believes in perfectibility of practical intellect and points to two factors 1) experience and 2) habit as methods of perfectibility of practical intellect. This is a confirmation of Ibn Sina's philosophy on the influence of environmental factors on the superiority or inferiority of practical intellect and its examples among both men and women.

The holy intellect is the highest level of human intellect, but it is achieved by purification and refinement along with other perfections. Therefore, man's action and behavior have an irreplaceable effect on achievement of the holy intellect. According to the behavioral differences would be made by gender, it can be said that the way of attaining holy intellect can be influenced by gender, either in terms of causes or obstacles. The same ruling is applied to partial perceptions in priority, that is, if we consider gender as a cultural matter that is rooted in the vegetative soul and material powers, gender has a share in partial perceptions as much as it has a material origin.

Assuming the direct effect of gender on practical intellect in both senses, its effect on occupations and industries can be concluded. Therefore, gender is one of the factors that professions, industries and arts can be affected by. Also, since it was proved that man's action and behavior is affected by gender, at least due to the differences regarding the physical origin of the two sexes, morality meaningfully related to gender. In the sense that gender as one of the determining factors of willing deed can be considered as an ethical issue.

References

- Al-tamimi al-Amadi, Abodlvahed Ibn Mohammad, (1989), *Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim*, Commentary by: Mahdi Rajaei, Dar al-Kitab al-Eslami Publication, Qom. Arabic.
- Baqeri, Khosrow, (2003), *Philosophical Basis of Feminism*, Edited by: Ali Taqaviyan, Sahab Publication, Tehran. Persian.
- Farabi, Abu Nasr, (1985), *fusul muntaza'ah (selected aphorisms)*, Commentary by Fozi Metri Najjar, Maktabah al-zahra Publication, Tehran. Arabic.
- Ibn Sina, Hosein Ibn Abdollah, (2007), *Ahval al-Nafs; Risala fi l-nafs wa baqa' uha wa ma'aduha*, Dar Bibliyon, Paris. Arabic .
- McLaren, Margaret A., (2002), *Feminism, Foucault, and Embodied Subjectivity*, State University of New York Press, United States of America.

Shahid Rajaee Teacher Training University- Iran
Ontological Researches
semi-annual scientific journal
ISSN (print): 2345-3761 (online): 2676-4490
Type: Research

Vol.12, No. 23
Spring & Summer 2023

پژوهش‌های هستی‌شناختی
دو فصلنامه علمی
نوع مقاله: پژوهشی
سال دوازدهم، شماره ۲۳
بهار و تابستان ۱۴۰۲
صفحات ۱۴۴-۱۴۱

استنتاج قواعد فلسفه سینوی در مسأله جنسیت و عقل عملی

نرجس رودگر^۱

چکیده

هدف از این مقاله عرضه مسأله جنسیت به قواعد و مسائل فلسفه سینوی در بحث عقل عملی و استنتاج آنان در خصوص این مسأله است. تعاریف و محورهای مختلف عقل عملی در کنار تعاریف جنسیت و عرضه آنها به قواعد و مسائل حکمت سینوی در مورد عقل عملی، می‌تواند امتداد حکمت سینوی در مسأله جنسیت را در پی داشته باشد. در این مقاله این هدف با روش تحلیلی بررسی و در محورهای زیر قضاوت شده است: ۱. استنتاج مسأله جنسیت در قواعد حکمت عملی ناظر به مدبر فعل اختیاری ۲. حالات مشارکتی نفس و بدن و مسأله جنسیت و عقل عملی ۳. رابطه نفس و قوا و نقش جنسیت در آن ۴. فرایند شکل‌گیری رفتار و نقش جنسیت ۵. جنسیت و عوامل استكمال عقل عملی ۶. استنتاج مسأله جنسیت در عقل عملی به عنوان قوه مدرکه ۷. جنسیت و دانش‌های مربوط

^۱. استادیار گروه فلسفه و عرفان اسلامی جامعه المصطفی العالمیه، پژوهشگر پژوهشکده مطالعات زن و خانواده دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۰۵

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۰۶/۲۸

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۱۲/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

Narjes_Rodgar@miu.ac.ir

به عقل عملی از جمله اخلاق. بررسی‌ها نشان دهنده تأثیر جنسیت نه به نحو عام و مطلق، بلکه به نحو جزئی و مشروط در ساحت‌های مختلف عقل عملی است. کلمات کلیدی: جنسیت، عقل عملی، فلسفه سینوی، اخلاق.

طرح مسأله

مسأله جنسیت امروزه از زوایای مختلف مورد بررسی محققان علوم انسانی قرار می‌گیرد. کتب فلسفی، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، روانشناسی و... بخشی را به عنوان مسأله جنسیت اختصاص داده است. فلسفه اسلامی با ظرفیت‌های متفاوتی که در حوزه‌های هستی‌شناسی و انسان‌شناسی دارد می‌تواند بستری برای طرح نظریه جنسیت باشد. همان‌طور که در دنیای غرب، نظریه‌های ناظر به جنسیت در بستر مکاتب فلسفی شکل گرفته است.

برغم تلاش‌های متأخر در نظریه پردازي مسأله جنسیت در حوزه فلسفه اسلامی، ابعاد مختلف این مسأله همچنان مورد سؤال و ابهام است. از جمله مسائل مورد بحث در این حوزه مسأله عقل و جنسیت است که به دلیل حساسیت‌های خاص خود کما بیش مورد تأمل دانشمندان مسلمان قرار گرفته است. عقل در فلسفه اسلامی از دیرباز، تقسیم به دو حوزه عقل نظری و عقل عملی شده است. مسأله مورد بحث این پژوهش بررسی مسأله جنسیت در ارتباط با عقل عملی در فلسفه سینوی است. در آثار فلاسفه مسلمان قواعد و چهارچوب‌های نظری‌ای وجود دارد که می‌توان مسأله جنسیت را از آنها استنتاج نمود. براین اساس، پرسش اصلی این نوشتار اینست که عرضه مسأله جنسیت به قواعد فلسفه سینوی چه مسائل، طرح‌ها و پاسخ‌هایی را پیش رو می‌گذارد؟ در این راستا ابتدا چیستی جنسیت و چیستی عقل عملی طبق فلسفه سینوی مورد بحث قرار می‌گیرد، سپس قواعد و مسائلی از فلسفه سینوی که می‌تواند محل استنتاج مسأله جنسیت باشد یک به یک مورد بررسی قرار می‌گیرد.

پیشینه پژوهش

در مورد جنسیت و عقل عملی آثار زیر هر یک به نحو جزئی ورود و مباحثی داشته اند: «زن و عقلانیت بر مبنای انسان شناسی فارابی، زینب برخورداری و سمیه خوشدونی فراهانی: حکمت معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۲۰۱۶»، «تحلیلی فلسفی از رابطه ارزشمندی ذاتی و جنسیت، مهدیه سادات مستقیمی: ۱۹۹۹»، «رویکرد انتقادی فلسفه اسلامی به رابطه عقل و جنسیت، حمید پارسانیا، حوراء، ۲۰۰۵»، «بررسی داوری های اخلاقی با تأکید بر تفاوت های جنسی در آرای آیت الله جوادی آملی، فاطمه نیازکار و هادی صادقی، زن و جامعه، ۲۰۱۷». آثاری از این دست که به صورت جزئی ورودی به مسائل مربوط به عقل عملی و جنسیت شده‌اند وجود دارد. اما این مسأله به صورت مستقیم و به عنوان مسأله اصلی مورد پرسش پژوهشی قرار نگرفته است. البته نو بودن این عرصه این امر را نیز به دنبال دارد که اثر ارائه شده فتح بابی در این موضوع است و جای تأملات و بررسی های بعدی همچنان باز، بلکه ضروری است. این پژوهش علاوه بر ارائه نوعی تعریف برای مفهوم جنسیت بر مبنای فلسفه اسلامی، با کاوش در فلسفه سینوی، قواعدی را که می‌تواند با مسئله جنسیت به نوعی پیوند نظری بیابد را نشان داده است که حاصل آن نزدیک شدن به نوعی صورت بندی مسئله جنسیت در فلسفه سینوی ذیل محور عقل عملی است.

روش پژوهش

در این پژوهش، آثار بوعلی در مسائل مختلف فلسفی به ویژه مباحث مربوط به نفس مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است و تلاش شده است ضمن یافتن قواعد و مسائلی با محور عقل عملی که می‌تواند با مسأله جنسیت، گره نظری بیابد، عرضه مسأله جنسیت بر آن با روش تحلیلی مورد بررسی و مذاقه قرار گیرد. در این راستا ابتدا مفهوم شناسی جنسیت از منظر فلسفه اسلامی مورد بحث قرار می‌گیرد. به منظور نزدیک شدن به این هدف، واژگان ذکوریت و انوئت از منظر بوعلی بررسی می‌شود، در مرحله بعد، عقل عملی و کارکردهای آن از منظر بوعلی بیان می‌شود، بعد از این مباحث مقدماتی، رابطه

جنسیت و عقل عملی با توجه به تعاریف جنسیت و کارکردهای عقل عملی در اصول و قواعد حکمت سینوی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. مفهوم‌شناسی جنسیت و تفکیک آن از جنس در فلسفه اسلامی

در فلسفه فمینیستی به تفاوت‌های فیزیکی دو جنس در اندام جنسی، اندام تولید مثل و فیزیک عضلانی یا غیر عضلانی، تفاوت‌ها در قد و اندام، تفاوت‌ها در غدد برون ریز که انسان را به دو دسته نر و ماده تقسیم کرده است جنس می‌گویند. همچنین به تفاوت‌های گرایشی، رفتاری، تفاوت در استعدادها و توانمندی‌ها، سلیق و علایق که تحت تأثیر فرهنگ، اجتماع، آموزش و عوامل بیرونی است جنسیت می‌گویند. (McLaren, 2002, p. 127; Rose, 2010, p. 18)

کلیدواژه مباحث جنسیتی در فلسفه اسلامی، واژگان ذکورت و انوئت یا نرینگی و مادینگی است. اگر منظور از ذکورت و انوئت را صرف اندام جنسی و جهاز تولید مثل بدانیم و نهایتاً تفاوت‌های غدد درون ریز و هورمون‌های متفاوت را که سبب ایجاد لندام متفاوت می‌شود لحاظ کنیم، این دو واژه، معادل جنس است نه جنسیت.

جنسیت به عنوان بخشی از هویت فردی که تحت تأثیر عوامل خارجی شکل گرفته است، منظور فلاسفه مسلمان از ذکورت و انوئت نبوده است و می‌توان گفت از موضوع علم النفس فلسفی خارج بوده است. از سوی دیگر ذکورت و انوئت را نمی‌توان به واژه جنس که محدود به تفاوت‌های فیزیکی است، ارجاع داد. فیلسوفان مسلمان ذکورت و انوئت که مبدأ تفاوت‌های جنسی در نفس است را متعلق به مرتبه نفس نباتی یا حیوانی انسان دانستند. بنابراین تفاوت‌های جنسی که در فیزیک و جسم انسان ظاهر می‌شود مبدأ نفسانی دارد.

به دیگر بیان، با آنکه ذکورت و انوئت از لوازم بخش مادی وجود انسان است، حضور نفس و تدبیر آن نسبت به این بخش موجب می‌شود تا این امر نیز مانند دیگر ابعاد مادی وجود او صورتی انسانی پیدا کرده و چهره‌ای عقلانی یابد. اصل غریزه جنسی مربوط به مکانیسم طبیعی وجود آدمی است، اما شیوه مواجهه با آن و ساختار اجتماعی و فرهنگی‌ای که در

حاشیه آن شکل می‌گیرد در حوزه کار و فعالیت انسانی واقع می‌شود (پارسانیا، ۲۰۰۵، ص ۵۶-۵۵).

گاه از این مسأله این‌گونه برداشت می‌شود که «تفاوتی را که بین جنس و جنسیت گذارده می‌شود بر مبنای نگرش فلسفه اسلامی می‌توان پذیرفت با این خصوصیت که در این دیدگاه جنس و جنسیت هیچ یک مربوط به حقیقت انسان نیست و در صورت نوعیه و هویت او قرار نمی‌گیرند. در این تقسیم بندی دوگانه جنس ناظر به ابعاد طبیعی و مکانیسم غریزی آدمی بوده و جنسیت در حوزه فرهنگ و رفتار آدمی قرار می‌گیرد» (همان) لیکن به نظر می‌رسد تفکیک جنس و جنسیت نه صرفاً به معنای تفکیک تفاوت‌های فیزیکی و رفتاری و روانشناختی است که بخواهیم با احاله تفاوت‌های بدنی به جنس و ارجاع تفاوت‌های هویتی و روانی به جنسیت، به این تفکیک، صحه بگذاریم، بلکه این تفکیک مبتنی بر نکته پیچیده‌تری است که آن اشاره به ساختگی بودن هرگونه تفاوت بین دو جنس است. به این معنا که تفاوت‌های جنسی را تا سرحد ممکن تقلیل داده و آن را ناچیز و بی تأثیر در هویت فرد می‌داند و تمام تفاوت‌ها را در حوزه فرهنگ و اجتماع به عنوان امری برساخت جستجو می‌کند. بنابراین نمی‌توان گفت فلسفه اسلامی با تفکیک فمینیستی جنس و جنسیت همراهی می‌کند، بلکه در حقیقت تفکیکی از جنس و جنسیت در فلسفه اسلامی می‌توان ارائه کرد که در آن جنس، صرفاً به تفاوت‌های فیزیکی مشیر است و جنسیت امری ناظر به بعد هویت انسانی است که در مورد آن دو امر متصور است: (۱) با توجه به ارتباط نفس و بدن، جنسیت منتشاً از تفاوت‌های جنسی است لیکن در حیطه روان، رفتار، هویت و نفس جانمایی می‌شود بنابراین تحت تأثیر فرهنگ و جامعه نیز هست. (۲) جنسیت به طور کلی امری ناظر به هویت انسانی است. اگر هویت انسانی را مجموع بدن و نفس در نظر بگیریم تفاوت‌های جنسی نیز می‌تواند در جنسیت دخیل باشد. اگر هویت انسانی را صرفاً نفس مجرد در نظر بگیریم جنسیت نیز فقط به عنوان امر انتزاعی ناظر به آن می‌تواند لحاظ شود.

از آنجا که این مقلله به نوعی آغازگر رویکرد جنسیت‌پژوهانه در قلمرو عقل عملی در فلسفه سینوی است و درصدد استنتاج قواعد در این مسأله و ارائه صورت بندی اولیه بحث است، در قواعد مختلف سعی می‌شود جنسیت با رویکردهای متفاوتش لحاظ گردد.

۲. چیستی ذکورت و انوئت در فلسفه سینوی

از نگاه ابن سینا ذکورت و انوئت عرضی است که بر ماده عارض می‌شود و نمی‌تواند فصل باشد. این مسأله در بیان وی و شارحانش به چند طریق اثبات و توجیه شده است:

(۱) از نظر وی بر اثر عروض حرارت بر مزاج، ذکورت حاصل می‌شود و بر اثر عروض برودت، انوئت پدید می‌آید. پس از اینکه ماده نر یا ماده شد، فصل انسانی نوع انسان را جدا می‌کند. پس از مرحله حرارت یا برودت مزاج، بسته به ماده شکل گرفته، هر نوع فصلی می‌تواند عارض شود، اعم از فصل انسان یا بقر یا سایر حیوانات. بنابراین انفعالات ماده ممانعت نمی‌کند از حصول صورت برای جنس و همچنین ممانعت نمی‌کند از اینکه جنس به وسیله فصل تقسیم گردد. چون صور علل مقتضی برای مواد هستند نه بالعکس؛ زیرا شأن مواد، انفعال و تأثر است نه اقتضا و منع. بنابراین ذکورت یا انوئت تأثیر و دخالتی در تنويع جنس حیوانی ندارند.

(۲) ذکورت و انوئت آلات و ابزار تناسل‌اند و تناسل بعد از حیات است. آلات ماده بعد از حیات اعتبار می‌شوند پس آلات مقوم برای جوهر حی نیستند. به بیان دیگر این دو صفت بر ماده و بر آلات تناسل عارض می‌شوند. آلات تناسل جهاز بقای نوع هستند. بقاء نوع، امری پس از مرتبه وجود شخصی و بقای شخصی است. حال آنکه تناسل فرع بر آنست که نوع و حیات قوام یافته باشد و بقای آن توسط جهاز تناسل تضمین شود.

(۳) دو وصف ذکورت و نطق در انسانی که متصف به ناطق و ذکر است، بواسطه دیگری و متوقف بر یکدیگر نیست؛ چون گاهی انسانی غیر ذکر و ذکر غیر انسان یافت می‌شود. آنگاه، دو وصف اگر در درجه واحدی بودند از دو حال خارج نیستند یا هر دوی آنها فصل هستند که این محال است بدلیل آنکه دو مقوم برای یک نوع واحد محال است و یا اینکه یکی از آن دو فصل باشد. لکن ناطق به اتفاق فصل است و ذکورت فصل نیست.

(۴) فصل، امر عدمی نیست. زیرا فصل علت وجود حصه‌ی نوع از جنس است و عدم علت نیست بنابراین امری مانند برودت که عدم حرارت است نمی‌تواند فصل باشد. وقتی یک چیز رتبه وجودی خاصی را ندارد مقابل آن نیز که به نحوی مکافی الوجود با اوست نیز فاقد آن رتبه وجودی است. پس ذکورت نیز فصل نیست.

۵) ذکورت و انوئت فصل نیستند این است که در غیر انسان نیز یافت می‌شوند. بنابراین به نوع خاصی از انسان اختصاص ندارند.

۶) فصول، از غایات حقیقی و کمالات مطلوب مبادی ذاتی‌اند. حالات و انفعالاتی که این‌گونه نیستند در حقیقت لازمه فصول هستند (ر.ک ابن سینا، ۱۹۸۳، ص ۱۱۸؛ همو، ۱۹۹۷، ص ۲۲۲، همو ۱۹۸۴، ج ۳، ص ۱۵۸، همو، ۲۰۰۰، ص ۲۲۲؛ ملاصدرا، ۲۰۰۳، ص ۱۸۱-۱۸۲).

طبق ادله مذکور بوعلی تفاوت‌های جنسی را صرفاً عرضی و ورود آن به ساحت ذات انسان را منتفی می‌داند. البته باید توجه داشت که آنچه در این عبارات در مورد آن حکم می‌شود تفاوت‌های بدنی و نهایتاً جنس است و جنسیت مورد داوری بوعلی قرار نگرفته است چرا که به معنای امروزی مطرح نبوده است. با این حساب اگر جنسیت را منتشاً از بدن یعنی مرتبط با جنس فیزیکی بدانیم تنها چیزی که می‌شود قضاوت کرد این است که جنسیت به لحاظ ارتباطش با جنس، جزو ذاتیات انسان محسوب نمی‌شود. سپس در این راستا مسأله ثبات امر جنسیت را می‌توان مطرح کرد. اگر جنسیت را امری بدانیم که آغاز تولدش در جنس است آنگاه اگر جنس را عرضی بدانیم و عرضی را مفارق، پس جنسیت امری مفارق و متغیر است. پس آورده عرضی دانستن ذکورت و انوئت از نظر بوعلی، نفی ثبات از جنسیت است. با در نظر گرفتن این نتیجه، برای کاوش نسبت جنسیت و عقل عملی در آرای بوعلی، لازم است ابعاد مختلف دیدگاه بوعلی در موضوع عقل عملی بررسی شود.

۳. چیستی و کارکردهای عقل عملی و دیدگاه ابن سینا در مورد آن

تعریف عقل عملی در لسان حکما معمولاً در بیان تفاوت آن با عقل نظری، همچنین با بیان کارکردهای عقل عملی بیان شده است. در یک تعریف، عقل در انسان یک قوه دانسته شده است که کارش ادراک کلیات است و هرگاه به امور دانستنی تعلق گیرد، از آن به عقل نظری یاد می‌شود و هرگاه به امور مربوط به عمل تعلق گیرد، از آن به عقل عملی تعبیر می‌کنند (فارابی، ۱۹۸۵، ص ۲۹). در تعبیری دیگر، مدرکات عقل از نظر کلی یا جزئی بودن، تعیین کننده نام عقل نظری یا عملی هستند. همچنین گاهی

عقل عملی مرادف قوهٔ عماله لحاظ شده است که صرفاً تدبیر حرکات بدنی را به عهده دارد (طوسی، ۲۰۰۷، ص ۴۴۵).

بوعلی در *شفای قائل* است نفس انسان گوهری است یگانه که هم با جهان بالا ارتباط دارد و هم با جهان پایین. نفس برای ارتباط خود با دو جهان، نیاز به واسطه دارد. وسیله او برای ارتباط با جهان بالا، عقل نظری و وسیله او برای ارتباط با پایین، عقل عملی است. عقل عملی، ریاست و فرمانروایی تمام بر دیگر قوای فعال بدن دارد (ابن سینا، ۱۹۸۴، ج ۲، ص ۱۸۶). از نظری حکما قوای نفس ناطقه را دو قسم می‌دانند: قوه عالمه و قوه عامله و هر یک از آن دو قوه را عقل می‌نامند. ابن سینا این نام گذاری را از باب اشتراک لفظی می‌داند. زیرا عقل به معنی ادراک است، در حالی که قوهٔ عامله مبدأ تحریک بدن انسان به سوی کارهای جزئی است (ابن سینا، ۱۹۸۱، ص ۲۴۶؛ همو، ۲۰۰۴، ص ۲۴؛ همو، ۱۹۹۶، ص ۶۴).

همچنین حیطة اثرگذاری عقل عملی یا به بیانی آثار عقل عملی در کلمات بوعلی بدین صورت قابل جمع بندی است:

۱. در تعامل با قوای محرکه، ایجاد انفعالاتی مانند خنده، گریه، خجالت، حیا، رأفت و رحمت، غیرت و حسادت.
۲. در تعامل با قوای متخیله و متوهمه، صناعات و حرف را شکل می‌دهد.
۳. در تعامل با عقل نظری، تطبیق کلی بر جزئی می‌دهد و آرائی را که به افعال تعلق دارد موسوم به مشهورات استنباط می‌کند.
۴. با تشخیص خوب و بد و تطبیق آن بر جزئیات اعمال، منشأ پیدایش خلق و خواهی متفاوت مانند فضایل و رذایل و ملکات اخلاقی می‌شود (ابن سینا، ۱۹۹۶، ص ۶۴؛ ۱۹۵۳، ج ۱، ص ۳۷).

هرچند در کلمات مختلف بوعلی، تعابیر مختلفی از چیستی عقل عملی دیده می‌شود. اما دیدگاه وی در این خصوص به این‌گونه قابل جمع است: (۱) عقل عملی جزو قوای نفس ناطقه است پس همان محرکه صرف مشترک با حیوان نیست. (۲) عقل عملی هرنقشی که داشته باشد در ارتباط با بدن است؛ از این جهت به آن مدبر بدن می‌گویند. چه آنگاه که عهده دار مهارت‌های بدنی انسان مانند حرف و صنایع است؛ چه

آنگاه که باید‌ها و نباید‌ها و زشتی‌ها و زیبایی‌های رفتار آدمی را تشخیص می‌دهد و چه آنگاه که با همکاری دیگر قوای نفس، سبب انفعالات خاص انسانی مانند گریه، خنده، حیاء و خجلت و ... می‌شود. (۳) عقل عملی در ارتباط با عقل نظری و خادم و غلیت عقل نظری است؛ به این معنا که مدرکات کلی عقل نظری را استعمال می‌کند و آنها را با شرایط و مصادیق جزئی تطبیق می‌دهد و از این رو راه را برای عملی شدن احکام عقل نظری هموار می‌کند (ابن سینا، ۱۹۸۱، ص ۲۴۶؛ همو، ۲۰۰۷، ص ۹۳؛ همو، ۲۰۰۲، ص ۲۴۰). بنابراین اگر عقل عملی، مصدر افعال جزئی است این امر بدون ادراک جزئی تحصیل نمی‌شود، در نتیجه دو نقشی که برای آن عنوان شده است در راستای یکدیگر است. بررسی آثار عقل عملی، هویت آن را از جهت کارکردهای متعدد بازنمایی می‌کند. پس از مشخص شدن ابعاد عقل عملی و دامنه تأثیرات آن، قواعد حاکم بر عقل عملی، بررسی و مسأله جنسیت به آنها عرضه می‌شود.

۴. قواعد حاکم بر عقل عملی به عنوان مدبر عمل و استنتاج مسأله جنسیت

در حیطه‌های فعالیت عقل عملی، تدبیر عمل و فعل اختیاری از مشترکات اقوال بوده است. بررسی قواعد ناظر به تدبیر عقل عملی در خصوص افعال اختیاری و تحریک بدن می‌تواند صورت بندی جدیدی در مسأله جنسیت و عقل عملی ارائه دهد.

۴.۱. حالات مشارکتی نفس و بدن

رابطه نفس و بدن همیشه به عنوان معمای بزرگ فلسفی مطرح بوده است و فیلسوفان مسلمان نیز از جهات مختلف این امر را بررسی کرده‌اند. این رابطه می‌تواند مجال مغتنمی برای پردازش نظریه جنسیت نیز باشد. اگر جنسیت را از جهاتی مرتبط با بدن بدانیم رابطه نفس و بدن در نظریه جنسیت تأثیرگذار خواهد بود. از نظر ابن سینا احوالات نفس بر سه دسته‌اند: ۱. احوالی که اولاً برای خود بدن است و به دلیل ارتباط نفس و بدن، احوال نفس نیز شمرده می‌شوند ۲. احوالی که اولاً برای نفس است اما از آن جهت که نفس در بدن است ۳. احکامی که برای نفس و بدن به طور مساوی است (ابن سینا، ۲۰۰۷، ص ۹۳).

اطلاق عبارت بوعلی نشان می‌دهد منظور از احوالات نفس، اعم از احوالات مربوط به فکر و اندیشه و نیز احوالات ناظر به حیطة عمل است. آنگاه اگر جنسیت را منتشاً از بدن و ساری در نفس بدانیم در تمام احوالات سه گانه حضور دارد البته به سهم و نسبتش. طبق این تقسیم هیچ یک از احوالات نفسانی چه در ناحیه عمل و چه در ناحیه نظر از ارتباط با بدن و حیثیات مربوط به بدن از جمله جنسیت فارغ نیست.

۴۲. رابطه نفس و قوا

در حکمت مشاء، قوا ابزار نفس و مرتبط با بدن هستند. حکمای مشاء رابطه نفس و قوا را از نوع اصل و فرع توصیف کرده‌اند. به این معنا که گرچه قوای نفس متعدّدند و هریک دارای اثر خاص خود است. اما با هم نوعی پیوند دارند و این پیوند در اثر ارتباط آنها با شیئی مغایر آنها، یعنی نفس است. به این ترتیب اثر منسوب به هر یک از آنها اثر حقیقی نفس است. نفس است که می‌بیند و می‌شنود و می‌خواهد و منافرت می‌جوید و تفکر و تخیل می‌کند. به همین خاطر است که نفس را رباط بین قوا یا مجمع قوا یاد می‌کنند به این معنا که نفس، امری است که آورده‌های همه قوا در آن به هم می‌رسند و محل ارتباط و ربط یابی قوا است (ابن سینا، ۱۹۹۲، ج ۲، ص ۹۹-۱۰۰).

از سوی دیگر نسبت نفس و قوا نسبت فاعلی است و از آنجا که برخی از این قوا مجردند مانند عقل عملی و نظری، بنابراین رباط یعنی خود نفس نیز مجرد است. بدن و جسم، قابل قوا هستند و نفس، فاعل آنهاست (ابن سینا، ۱۹۸۴، ص ۱۰۷).

با توجه به اینکه رابطه نفس و قوا به نحو مبدئیت است اگر جنسیت را اثر یا هیأت هر قوه‌ای بدانیم اعم از قوه نفس نباتی یا حیوانی، رابطه جنسیت و نفس به نوع رابطه ای باز می‌گردد که مشاء برای علت و معلول تعریف می‌کند. به عبارتی می‌توان گفت نفس مبدأ جنسیت است. بنابراین جنسیت خود معلول یا اثر یا هیأت حاصل از یکی از قوای نفس است، قوای نفس اثر نفس هستند، بنابراین جنسیت اثر نفس است و نفس، مبدأ آن است.

از سوی دیگر این رابطه مبدئیت بین نفس و تمامی قوای آن برقرار است. مشاء، قوای عقل نظری و عملی را مجرد و سایر قوای نفس را مادی می‌داند (ابن سینا، ۲۰۰۷، ص ۹۰).

لیکن رابطه مبدئیت اختصاصی به قوای مجرد ندارد. بلکه نفس مبدأ تمام قوای نفس است. از این امر نتیجه گرفته می‌شود به دلیل رابطه علی - معلولی و رابطه اصل - فرع، بین نفس و قوای، و به دلیل اصل محرز سنخیت بین علت و معلول و اصل و فرع، مادی دانستن قوای ناظر بر جنسیت نمی‌تواند به معنای عدم ورود جنسیت در ساحت نفس و محدود شدنش در قلمرو بدن باشد.

با اثبات این اصل، چه عقل عملی را ناظر به ادراک و در نتیجه مجرد بدانیم، چه آن را عهده دار تحریک و در نتیجه، مرتبط با بدن مادی بدانیم، جنسیت به عنوان یکی از تشخصاتی که از ناحیه نفس در قوه مولده ایجاد می‌شود در عقل عملی که یکی دیگر از قوای نفس است در ارتباط و تأثیر و تأثر است. اساساً طبق استدلال مشا در مورد رباط بودن نفس برای همه قوا، اثرات همه قوا در یکدیگر تأثیر گذار است بنابراین نمی‌توان جنسیت را نسبت به عقل عملی بی ارتباط دانست. توضیح اینکه هرچند نفس ناطقه و قوای آن با سایر قوای مادی و حیوانی تفاوت‌های جدی دارند و به همین خاطر آثار مادی به طور مستقیم در نفس حضور ندارد اما از سوی دیگر اینها قوای مختلف وجود واحدی به نام نفس هستند و نفس به عنوان محل پیوند و ربط همه آورده‌های آنهاست. این امر می‌تواند زمینه را برای تأثیرگذاری مراتب مادی و حیوانی در مراتب ناطقه و عقلی فراهم آورد. پس حتی ریشه‌های طبیعی و مادی جنسیت نیز در مراتب بالا به صورت غیر مستقیم تأثیرگذار خواهد بود.

۴۲۱. روح بخاری و نقش واسطه گر آن در قوای ادراکی و تحریکی

یکی از مجال‌های نظریه پردازی در مسأله جنسیت، بحث روح بخاری است. این موضوع از این جهت با مسأله جنسیت و عقل عملی گره می‌خورد که حکما آن را واسطه در قوای ادراکی و تحریکی دانسته‌اند. روح بخاری در علم النفس فلسفی مشا مطرح شده است و در حکمت متعالیه نیز مبانی فلاسفه سابق تأیید شده است. فیلسوفان روح بخاری را مرکب قوای نفسانی بدنی دانسته‌اند. جسمی لطیف که از شدت لطافتش بسان روح است. روحی که در تمام منافذ بدنی نفوذ دارد. علت قائل شدن به این امر، لزوم سنخیت بین جسم و قوای نفسانی بدنی است. آن دسته از قوای نفسانی که مرتبط با بدن و تدبیر

آن هستند ناگزیر از ارتباط با جسمند. ارتباط جوهر نفس و جسم نیازمند واسطه ای است که از نظر روحانیت و جسمانیت حد واسطه نفس و بدن باشد. این عنصر لطیف، روح بخاری است (ابن سینا، ۱۴۰۵۱۹۸۴، ج ۲، ص ۲۳۲).

بوعلی روح بخاری را جسمی لطیف می‌داند که حامل قوای طبیعی است. اکنون اگر جنسیت را منتشاً از طبیعت بدانیم. بنابراین روح بخاری که امری طبیعی و مادی است نیز جنسیت بردار خواهد بود. از سوی دیگر باید سایر کارکردهای روح بخاری را در نظر گرفت. پس هر آنچه منتشاً از روح بخاری است اعم از ادراکات جزئی حسی و خیالی به علاوه افعال، بی ارتباط با جنسیت فرد و بی تأثیر از آن نخواهد بود.

۴۳. فرایند شکل‌گیری رفتار در فلسفه سینی و جانمایی جنسیت در آن

فرایند شناسی رفتار از منظر حکما در مباحث عقل عملی مطرح شده است. رفتار، حاصل تعامل عقل نظری و عقل عملی است. عقل عملی در ارتباط با قوه محرکه و تحت تأثیر قوه غضبیه و شهویه به رفتار شکل می‌دهد. تفاوت زن و مرد در شدت و ضعف این دو قوه می‌تواند جایگاه جنسیت را در شکل‌گیری رفتار مشخص کند.

بوعلی یکی از قوای نفس حیوانی انسان را قوه محرکه می‌داند. محرکه قوه‌ای است که انگیزه حرکت را تأمین می‌کند. این قوه باعث میل و شوق به سمت تمایلات می‌شود. انسان بعد از تصور و تخیل صورت مطلوب یا مکروه، میل و اراده شدید در او پدید می‌آید که باعث رفتن به سمت مطلوب و دوری از امر نامطلوب می‌شود. محرکه خود دو قسم است: (۱) محرکه موجود در نفس، که همان قوه نزوعیه شوقیه است. این قوه خود، دو شعبه دارد: قوه شهوانی که طالب لذایت است و قوه غضبی که دافع شدائد و آلام است و (۲) محرکه موجود در بدن، قوه‌ای است که در عضلات وجود دارد و اعضای بدن را برای انجام عمل به حرکت وامی‌دارد. قوه نخست شوقیه، باعثه و نزوعیه نام دارد؛ چون شوقی در انسان به عمل ایجاد می‌کند، سپس موجب برانگیخته شدن و انبعاث قوه محرکه بدن می‌شود و آن را از حلت سکون خارج می‌کند و به حرکت وامی‌دارد. قوه دوم، فاعل حرکت نام دارد. زیرا بدن را به حرکت می‌اندازد و فعل حرکت مستقیماً به این قوه مربوط می‌شود (ابن سینا، ۲۰۰۷، ص ۶۸؛ همو ۱۹۸۴، ج ۲، ص ۳۷؛ همو ۱۹۹۶، ص ۶۴).

معمولاً مردان نسبت به غضب و طرد، مستعدتر و زنان به شهوت و خواستنی‌ها نزدیک‌تر معرفی شده‌اند. لازم به توجه است که شهوت و غضب هر دو از سنخ انفعالات نفسانی هستند. غضب گرچه سبب افعال و تحریکات است اما از سنخ انفعال است. در صورت پذیرش نقش جنسیت در غضب و شهوت، هر دو عامل جزو انفعالات نفسانی محسوب می‌شود که یکی مردان را بیشتر درگیر خود می‌کند و دیگری زنان را. بنابراین برغم تفاوت در نوع افعال، رفتار هر دو جنس هریک به نوعی دستخوش این انفعالات است. در نتیجه در موضوع یاد شده حکم به اینکه یکی از دو جنس بیشتر دستخوش انفعالات نفسانی هستند از قبیل گزاره‌های مشهوراتی است که با قواعد علم النفس فلسفی اثبات نمی‌شود. بنابراین آنچه از این قاعده به دست می‌آید این است که زن و مرد به دلیل آنکه در شهوت و غضب که دو عامل مؤثر در فرایند رفتار هستند تفاوت‌هایی دارند، رفتارهای متفاوتی متأثر از جنسیت خود خواهند داشت.

۴۴. عوامل استكمال عقل عملی و تأثیر جنسیت در آن

همان‌طور که در تحلیل مفهوم جنسیت اشاره شد یکی از عوامل مهم در شکل‌گیری این مفهوم، تغییر پذیری، سیلان و نسبیت آنست و این نسبیت در برخی نظریات تا برساختگی محض نیز پیش می‌رود. از دیگر سو آنگونه که در عرف عقل و اقسام آن گذشت عقل نظری و عملی هر یک دستخوش تغییر و قابل استکمالند. لیکن با توجه به تفاوت این دو عقل، روش‌های استکمال نسبت به این دو متفاوت است. جنسیت زنانه در طول تاریخ به دلایل مختلف مورد برچسب‌های منفی و محقرانه بوده است. حضور و ظهور کمرنگ زنان در میان دانشمندان، فیلسوفان، عارفان، صنعتگران یا هنرمندان و به نوعی تمامی اقشار برجسته همواره دالی بر جنس فرودست بودن یا محدودیت‌های توان عقلانی و هوشی و شناختی زنان به شمار آمده است (Lloyd, 1993, p. 18-100). بعد از مطرح شدن نظریات انتقادی در مورد این نوع نگاه، این قول که تبعیض در فرصت‌ها و نابرابری در امکانات و یا القائات ناشی از جامعه پذیری یا تربیت پذیری سبب این فرو دستی شده است مطرح شده است. تأثیر عوامل محیطی در تکون و تکامل عقل و هوش با انواع و اقسام امری است که صاحب نظران در نقد نظریه

فرودرستی زنان بدان اشاره داشته‌اند. طبق این نظر، عقل گوهری ثابت در وجود زن یا مرد نیست که در هر جنس به اندازه معینی به ودیعت گذاشته شده باشد، بلکه امری است که با توجه به عوامل محیطی قابل اشتداد، استکمال و یا حتی تنقیص است. معارف بزرگان دین نیز عقل به عنوان قوه یا غریزه ای عنوان شده است که با علم و تجربه قابل ازدیاد است: العقل غریزه تیزد بالعلم والتجارب (التمیمی الآمدی، ۱۹۸۹، ص ۹۱). این نظریه در فلسفه ابن سینا نیز به صراحت دیده می‌شود. وی قائل به استکمال پذیری عقل عملی می‌شود و به دو عامل (۱) تجربه و (۲) عادت به عنوان روش‌های استکمال عقل عملی اشاره می‌نماید (ابن سینا، ۱۹۵۳، ج ۱، ص ۳۷ و ۵۶). این امر تأییدی از فلسفه ابن سینا بر تأثیر عوامل محیطی بر تفوق یا فرودرستی عقل عملی و مصادیق آن در بین دو جنس زن و مرد است.

۵. قواعد حاکم بر عقل عملی به عنوان مدرک و استنتاج مسأله جنسیت

همانطور که گفته شد یکی از حیطة‌های عملکرد عقل عملی ادراک است. البته ادراک جزئی یا به بیانی ادراک ناظر به عمل، کارکرد عقل عملی است اما مطالعه نشان می‌دهد حیطة ادراک و عقل عملی منحصر به آن نیست.

۵.۱. نقش عقل عملی در کلیات حاصل از عقل قدسی و ارتباط با مسأله جنسیت

طبق نظر بوعلی ادراک کلیات اختصاص به عقل نظری دارد و عقل عملی یا مدبر تحریکات است یا ادراکات جزئیة ناظر به تحریک. بنابراین عقل عملی در کلیات ورود ندارد. از سوی دیگر طبق یکی دیگر از اصول فلسفی، تکرار عمل و نیت سبب ایجاد ملکات نفسانی می‌شود و این ملکات نفسانی در صعود نفس به مرتبه عقل قدسی نقش دارد. عقل قدسی که بوعلی نیز از آن نام می‌برد عقلی است که از مشوبات مادی پیراسته شده است و این پیراستگی ریشه در پیرایش و آرایش نفسانی دارد. ابن سینا معتقد است درجه و کیفیت بهره مندی نفس از عقل فعال متفاوت است. مرتبه قدسیت بالاترین مرتبه عقلانیت است که نفس به علت شدت اتصال به عقل فعال به علم به تمام موجودات به نحو اجمال و تفصیل دست می‌یابد (ابن سینا، ۱۹۸۴، ج ۲، صص ۲۱۲، ۲۱۹-۲۲۰؛ همو،

۲۰۰۷، ص ۶۷). از نظر ابن سینا عقل قدسی بالاترین مرتبه عقل نظری است و عقل نظری مدرک کلیات است لیکن عقل قدسی از جهتی دیگر به جزئیات مرتبط می‌شود. وی معتقد است انسان‌ها بر حسب توانمندی عقل نظری و قوه خیال به عالم غیب مرتبط می‌شوند. در این ارتباط علوم کلیه توسط قوه خیال جزئی می‌شود. همچنین وی عقل عملی را قوه ای می‌داند که مدرکات کلی عقل نظری را در ارتباط با بدن و تدبیر آن، جزئی می‌کند (ابن سینا، ۱۹۹۶، ص ۲۷۷: ۱۳۷۵).

عقل قدسی ادراکاتی دارد که هر نفس ناطقه بدان نمی‌رسد. برد و صعود عقل قدسی فراتر از چارچوب‌های منطقی عقل نظری است. عقل قدسی که اختصاص به انسانهای خاص، پیامبران و اولیا دارد به دلیل کمال خاص به آنها اعطا شده است. بنابراین رسیدن به مرحله قدسیت برای آنها اکتسابی و در سایه عمل است. عمل قدسی است که انسان را به مرتبه عقل قدسی مشرف می‌گرداند (ابن سینا، ۲۰۰۷، ص ۶۷). طبق این چارچوب، افعال که در حیطه عقل عملی هستند در ارتقاء نفس به عقل قدسی که مدرک کلیات است تأثیرگذارند. بنابراین این اصل نافی عدم تأثیر عقل عملی در ادراکات کلی خواهد بود.

اگر این مسأله با این گزاره که جنسیت تنها در ناحیه بدن و ارتباطات با بدن جانمایی می‌شود مقارن شود، حاصل آن تأثیر جنسیت حتی در شکل‌گیری و استكمال عقل قدسی است، یعنی اگر نسبت به این مبنا که جنسیت در عقل نظری راه ندارد بدون مناقشه تسلیم شویم تأثیر رفتار و عقل عملی در عقل قدسی را نمی‌توان انکار کرد.

۵۲. ادراکات جزئی و نسبت آن با جنسیت و عقل عملی

طبق تعاریف و کارکردهای مختلف از عقل عملی، صورت بندی مسأله جنسیت و عقل عملی متفاوت خواهد بود. در یک تعریف، عقل عملی عهده‌دار ادراکات جزئی و عقل نظری عهده دار ادراکات کلی است. در صورت پذیرش این دیدگاه نسبت جنسیت در ادراکات جزئی را می‌توان داخل در مسأله جنسیت دانست. مشا ادراکات جزئی را مادی می‌داند (ابن سینا، ۱۹۷۸، ص ۱۱۴). طبق این دیدگاه اگر جنسیت را بی ارتباط به بدن بدانیم، جنسیت در ادراکات جزئی تأثیر ندارد. اما اگر جنسیت را امری فرهنگی بدانیم که

ریشه در نفس نباتی و قوای مادی دارد، آنگاه ادراکات جزئی را نیز مادی بینگاریم، جنسیت به همان اندازه که مبدأ مادی دارد، سهمی در ادراکات جزئی دارد.

۵۳. جنسیت و دانش‌های مربوط به عقل عملی

چنان‌که گذشت ابن سینا یکی از حیطه‌های عقل عملی را تدبیر تحریکات در راستای حرف و صنایع دانست. (ابن سینا، ۱۹۹۶، ص ۶۴). با فرض تأثیر مستقیم جنسیت به هر دو معنا در عقل عملی، تأثیر آن در حرف و صنایع را می‌توان نتیجه گرفت. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت جنسیت یکی از عواملی است که حرفه‌ها، صنایع و هنرها می‌تواند از آن متأثر باشد. به عبارت دیگر شغل‌های مردانه و زنانه، صنایع مردانه و زنانه و هنرهای مردانه و زنانه طبق مبانی فلسفه سینوی قابل تبیین است. البته باید توجه داشت این امر به معنای جنسیت‌زدگی همه حرفه‌ها و صنایع و هنرها نیست، یعنی اطلاق و عمومیت ندارد و صرفاً به معنای امکان تأثیر و آن هم سهمی از تأثیر است.

۵۳۱. جنسیت و اخلاق

همان‌طور که گفته شد یکی از کارکردهای نفس ناطقه تشخیص حسن و قبح افعال و رأی به شایستگی یا ناشایستگی فعل، یعنی تشخیص امر اخلاقی علاوه بر انجام آن است. بسته به اینکه جنسیت را طبق عوامل نامبرده مذکور، مؤثر در عقل عملی بدانیم دانش‌های مربوط به فعل اختیاری انسان، یعنی اخلاق و فعل و تدابیر انسان در حوزه حرف و صنایع، در گمانه زنی تأثیرپذیری از عامل جنسیت قرار می‌گیرد.

جنسیت و اخلاق، موضوعی است که مورد توجه فمینیست‌ها نیز قرار گرفته است. برغم تمام اختلافاتی که بین گرایش‌ها و امواج مختلف فمینیستی وجود دارد می‌توان گفت همگی معتقد به تأثیر جنسیت در اخلاق هستند. چه آن دسته از فمینیست‌هایی که اخلاق عرفی و دانش اخلاق موجود را جنسیت زده و یکسو نگرانه تحت تأثیر دیدگاه‌ها، تمایلات و منافع مردان می‌دانستند و قائل به ضرورت پالایش آن از جنسیت مردانه و تدوین اخلاقی فراجنسیتی بودند، چه آنانی که تدوین یا تعریف و التزام به اخلاق فراجنسیتی را یا ناممکن و یا غیر مفید می‌دانستند. زیرا قائل به وجود معیارهای اخلاقی

زنانه و اتفاقاً تفوق آن‌ها بر معیارهای اخلاقی مردانه بودند. بنابراین فمینیست‌ها قائل به تأثیر جنسیت در اخلاق یا به نحو هست و یا به نحو باید هستند (رودگر، ۲۰۰۹، ۱۸۵-۱۶۹؛ باقری، ۲۰۰۳، ۱۴۸-۱۴۵).

اما در فلسفه سینوی اگر حیطه اخلاق را عقل عملی بدانیم و عقل عملی را ناظر به عمل و رفتار و حرکات اختیاری دانسته و جنسیت را دخیل و مؤثر در عمل بدانیم، اخلاق و جنسیت رابطه معناداری پیدا می‌کنند، یعنی جنسیت به عنوان یکی از عوامل تعیین کننده فعل اختیاری می‌تواند مسأله علم اخلاق قرار گیرد. بر این وزان باید جایگاه جنسیت را در مسائل مختلف علم اخلاق، مطالعه و بررسی کرد. تأثیر جنسیت در فعل اخلاقی، تأثیر جنسیت در تشخیص امر اخلاقی، تأثیر جنسیت در تنويع افعال اخلاقی و مسائلی از این دست می‌تواند محل این پرسش باشد.

با توجه به اینکه تأثیر جنسیت در فعل، می‌تواند ابعاد و اطراف مختلفی داشته باشد و از سوی دیگر ماهیت جنسیت نیز ابهامات خاص خود را دارد، مسأله می‌تواند صورت‌های مختلفی به خود بگیرد.

آنگاه طبق مبانی عقل عملی و اخلاق در فلسفه ابن سینا باید به سراغ مسائلی از این دست رفت: تأثیر جنسیت در تشخیص امر اخلاقی، امکان تحقق و تعریف متفاوت فضائل و رذائل در دو جنس، سهم سنجی میزان اشتراک و افتراق در احصا و دسته بندی فضائل طبق معیار جنسیت، سنجش میزان تأثیر تفاوت‌های جنسیتی تا اندازه ای که بتوان اخلاق جنسیت محور یا اخلاق مردانه و زنانه تعریف کرد، تأثیر جنسیت به عنوان عاملی برای شدت و ضعف سعادت اخلاقی در انسان، بررسی اینکه چه عواملی در هریک از دو جنس می‌تواند براق راهوارتری برای رساندن انسان به سعادت اخلاقی باشد، مطالعه حضور و تأثیر متفاوت عوامل سعادت اخلاقی در دو جنس، بررسی تأثیر جنسیت در سعادت اخلاقی به معنای توقع غایت های متفاوت و متنوعی از سعادت اخلاقی برای هر یک از دو جنس، و در نهایت بررسی این مسأله که علاوه بر اختلاف و تنويع، غایات از نظر رتبه نیز متفاوت باشند به این صورت که غایت اخلاقی یکی از دو جنس تفوق و برتری نسبت به جنس دیگر داشته باشد.

نتیجه‌گیری

جنسیت با تفاوتی که با جنس دارد در فلسفه‌سینوی مورد ملاحظه قرار نگرفته است. تعریف ذکورت و انووت و جانمایی آن در نفس تنها به عنوان امر بدنی انجام شده است. با این وجود امکان تعریف جنسیت با لحاظ دغدغه‌ای که در اصل تفکیک آن نسبت به جنس وجود داشته است سلب نمی‌شود. در این راستا با توجه به مبانی واقع‌گرایانه و هستی‌شناسانه فلسفه‌سینوی یا باید جنسیت را به عنوان امری واقعی و نفس‌الامری در نظر داشت که ریشه در بدن دارد اما در شرایط اجتماعی و زیستی امتداد می‌یابد و یا جنسیت را به طور کلی امری برساخته اجتماع و فارغ از ارتباط بدنی به حساب آورد. گرچه تعریف اول از جنسیت بیشتر مطابق با مبانی فلسفه‌سینوی می‌نماید لیکن در این مقاله ضرب هر دو تعریف در مسائل حکمت‌سینوی مورد بررسی قرار گرفته است. حاصل این ضرب این است که با توجه به اصول حکمت‌سینوی، عقل عملی چه‌آنکه‌ناظر به ادراکات جزئی است چه‌آنکه‌ناظر به عمل است، به دلیل حالات مشارکتی نفس و بدن، رابطه نفس و قوا و روح بخاری، تأثیر مبادی ادراکی در عمل و جایگاه بدن در این فرایند، تأثیر عمل در استكمال عقلی، عقل قدسی و رابطه آن با عمل و نظر، ادراکات جزئی و ارتباط آن با عمل، تحت تأثیر عامل جنسیت هستند. با این تعریف علوم‌ناظر به عقل عملی نیز می‌تواند از جوانب و حیثیاتی از عامل جنسیت تأثیر بپذیرد.

مشارکت نویسندگان

این مقاله به صورت تک‌نویسنده نگاشته شده است.

تشکر و قدردانی

از مسؤولین محترم پژوهشکده مطالعات زن و خانواده دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی تشکر می‌شود.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافی بیان نشده است.

منابع

- Al-tamimi al-Amadi, Abodlvahed Ibn Mohammad, (1989), *Ghurur al-Hikam wa Durar al-Kalim*, Commentary by: Mahdi Rajaei, Dar al-Kitab al-Eslami Publication, Qom. Arabic.
- Baqeri, Khosrow, (2003), *Philosophical Basis of Feminism*, Edited by: Ali Taqaviyan, Sahab Publication, Tehran. Persian.
- Farabi, Abu Nasr, (1985), *fusul muntaza'ah (selected aphorisms)*, Commentary by Fozi Metri Najjar, Maktabah al-zahra Publication, Tehran. Arabic.
- Ibn Sina, Hosein Ibn Abdollah, (2007), *Ahval al-Nafs; Risala fi l-nafs wa baqa' uha wa ma' aduha*, Dar Bibliyon, Paris. Arabic .
- , (1953), *Uyun al-hikma* (Rasail Ibn Sina), Vol. 1. Published by Ibrahim Kharooz, Istanbul. Arabic.
- , (1978), *Kitab al-Insaf*, Kuwait. Arabic.
- , (1981), *Risala Aqsam al-nofoos*, translated by: Ziyaadin Dorri, Markazi Publication, Tehran .Persion.
- , (1983), *Al-Ta'liqat* (The Commentaries), Maktab al-al-alam al-eslami Publication, Qom.
- , (1984), *Al-Mabda' wa al-ma'ad*, Islamic Studies institute, Tehran.in Arabic.
- , (1984), *Al-Shifa' (al-tabi' iyyat)*, Mar'ashi Najafi Library Publication, Qom. Arabic.
- , (1992), *Dānishnāma-yi 'Alā'ī*, Dekhoda Publication, Tehran .Persian.
- , (1996), *Al-Nafs min kitab al-shifa*, Commentary by Allamah Hasanzadeh Amoli, Daftare Tablighat Eslami Publication, Qom. Arabic.
- , (1997), *Ilahiyyat min kitab al-shifa*, Commentary by Allamah Hasanzadeh Amoli, Daftare Tablighat Eslami Publication, Qom. Arabic.
- , (2000), *Al-Najat*, Tehran University Press, Tehran. Arabic.
- , (2004), *Risale Nafs*, Bu-Ali Sina University Press, Hamedan. Persion.
- , (2002), *Al-'Isharat wa al-Tanbihat*, Commentary by. Mojtaba Zarei, Qom, Bostane Ketab. Arabic.
- Lloyed, Genevieve, (1993), *The Man of Reason; 'Male' and 'Female' in Western Philosophy*, Routledge, London.
- McLaren, Margaret A., (2002), *Feminism, Foucault, and Embodied Subjectivity*, State University of New York Press, United States of America.
- Mulla sadra, (2003), *Al-Ta'liqat Alal Ilahiyyat Min Kitab al-shifa*, Published by Sadra Foundation of Islamic Hikmat, Tehran.Arabic.
- Nasir al-Din al-Tusi, Mohammad ibn Mohammad, *Sharh Al-'Isharat wa al-Tanbihat*, Commentary by Hasanzadeh Amoli, Vol. 2. Bostane Kitab Publication, Qom. Arabic.
- Parsaniya, Hamid, (2005), "Critical Approach of Islamic Philosophy to the relationship between intellect and Gender", Hora, No. 14. Qom. Persian.
- Roodgar, Narjes, (2009), *Feminism; History, Theories, Approaches and Criticism*, Daftare Motaleate wa Tahqiqat Zanan Publication, Qom. Persian.

Rose, Sonya O., (2010), *What is Gender History*, Polity press, UK.

معرفی نویسنده

نرجس رودگر؛ دانش‌آموخته دکتری فلسفه اسلامی از دانشگاه باقرالعلوم (ع)، عضو هیأت علمی و مدیر گروه فلسفه اسلامی جامعه المصطفی‌العالمیه (مجتمع آموزش عالی بنت الهدی)، همچنین پژوهشگر و مدیر گروه پژوهشی «فلسفه و جنسیت» پژوهشکده مطالعات زن و خانواده دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی است. از افتخارات علمی وی، رتبه برگزیده هفدهمین دوره کتاب سال حوزه در رشته فلسفه و احراز چندین مرتبه عنوان پژوهشگر برتر در

دانشگاه باقرالعلوم (ع) و جامعه المصطفی‌العالمیه است. همچنین وی سردبیر نشریه علمی پژوهشی مطالعات اسلامی زن و خانواده وابسته به جامعه الزهرا (س) است.

Roodgar, N. Teacher Assistant, Department of Islamic Philosophy and Mysticism, Al-Mustaf International University; Researcher and Manager, Department of Philosophy and Gender, Women and Family Studies Research center, University of Religions and Denominations, Qom, Iran

<https://orcid.org/0000-0002-2226-8249>

Narjes_Rodgar@miu.ac.ir

How to cite this paper:

Narjes Roodgar (2023). To Infer the Rules of Avicenna's Philosophy Regarding "Gender and Practical Intellect". *Journal of Ontological Researches*, 12 (23), 141-164. Persian.

DOR: 20.1001.1.23453761.1402.12.23.6.4

DOI: 10.22061/orj.2023.1870

URL: https://orj.sru.ac.ir/article_1870.html

Copyrights for this article are retained by the author(s) with publishing rights granted to SRU Press. The content of this article is subject to the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-NC 4.0) License. For more information, please visit <https://www.creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>.